

TARIXIY LEKSIKOLOGIYA VA SO‘ZLARNING KELIB CHIQISHI

Andijon Davlat Chet Tillar Isntituti Ingliz Filologiyasi**O‘qitish Metodikasi va Tarjimonshunoslik fakulteti****Gid hamrohligi va tarjimonlik faoliyati yo‘nalishining****401- guruh talabasi : SAYFIDDINOVA RUXSORA****Ilmiy maslahatchi: AZIMOVA SEVARA**

Kirish

Tarixiy leksikologiya – tilshunoslikning so‘zlarning kelib chiqishi, ularning tarixiy rivojlanishi, fonetik, morfologik va semantik o‘zgarishlari, shuningdek, turli leksik qatlamlarini o‘rganadigan bo‘limidir.

Tarixiy leksikologiya tilda mavjud bo‘lgan so‘zlar tarixini, ularning boshqa tillar bilan o‘zaro ta‘sirini, kirib kelgan qarz so‘zlarni va qadimiy leksik qatlamlarni o‘rganadi. Bu ilmiy soha nafaqat lingvistik, balki madaniy merosni saqlash va talqin qilish uchun ham muhimdir.

Til insoniyatning eng boy madaniy va tarixiy manbalaridan biridir. Har bir so‘z o‘zida tarixiy jarayon, ijtimoiy hayot va madaniy kontekstni aks ettiradi. Tarixiy leksikologiya yordamida o‘zbek tilining turkiy ildizlardan boshlangan rivojlanish yo‘li, o‘rta asr adabiyoti va diniy manbalar orqali shakllangan qatlamlari, shuningdek, boshqa tillardan kirib kelgan qarz so‘zlar tahlil qilinadi.

Maqolaning maqsadi – o‘zbek tilidagi so‘zlarning tarixiy qatlamlarini keng tahlil qilish, ularning kelib chiqishi va o‘zgarish jarayonlarini chuqur yoritish, shuningdek, arxaik va qarz so‘zlarning til tarixidagi o‘rnini aniqlashdir.

Vazifalar:

Tarixiy leksikologiya asosiy tushunchalarini aniqlash va tushuntirish;

O'zbek tilidagi so'zlarning turli tarixiy qatlamlarini tahlil qilish;

So'zlarning fonetik, morfologik va semantik o'zgarishlarini batafsil yoritish;

Arxaik, tarixiy va qarz so'zlarning madaniy va tarixiy kontekstini tushuntirish;

So'z yasash jarayonlarini misollar bilan keng yoritish.

Tarixiy leksikologiyaning asosiy tushunchalari

Etimologiya – so'zlarning kelib chiqishi va tarixiy rivojlanishini o'rganadigan bo'lim. Etimologiya tilshunoslikda so'zning ildizi, uning kelib chiqish davri va boshqa tillar bilan o'zaro ta'sirini aniqlashga yordam beradi. Masalan, "ilm" so'zi arabcha ildizga ega bo'lib, diniy va ilmiy kontekst orqali o'zbek tiliga kirgan. Etimologik tadqiqotlar tilning rivojlanish yo'lini, so'zlarning qadimiy shakllari va ularning zamonaviy shakllarga qanday moslashganini ko'rsatadi. Leksik qatlamlar – tilning tarixiy rivojlanishida shakllangan so'zlar toifalari, ularning o'ziga xos fonetik, morfologik va semantik xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Tub so'zlar (native words) – tilning asli va mahalliy so'zlari bo'lib, o'zbek tilining tarixiy ildizini tashkil etadi. Masalan: ona, ota, ko'z, bosh, suv, tog'. Bu so'zlar tilning fonetik va morfologik tuzilishini shakllantiradi va milliy madaniyatni aks ettiradi.

Qarz soʻzlar (loanwords) – boshqa tillardan kirib kelgan soʻzlar, ular koʻpincha yangi tushunchalarni ifodalaydi. Masalan: “kompyuter” va “internet” ingliz tilidan, “ilm” va “kitob” arab tilidan, “gul” va “bahor” fors-tajik tilidan olingan.

Arxaik va tarixiy soʻzlar (archaic and historical words) – endi kundalik hayotda ishlatilmaydigan yoki faqat tarixiy manbalarda uchraydigan soʻzlar. Masalan: “mirzaboshi” yoki “sarkor”.

Soʻzlarning oʻzgarishi (lexical change) uch yoʻnalishda kuzatiladi:

1. Fonetik oʻzgarishlar (phonetic changes) – soʻzning talaffuzi vaqt oʻtishi bilan oʻzgaradi. Masalan: yagiz → yagʻiz → yovuz.

2. Morfologik oʻzgarishlar (morphological changes) – soʻz shakllari va qoʻshimchalari yangi maʼnolar hosil qiladi. Masalan: bilig → bilim; haydovchilik → haydovchi.

3. Semantik oʻzgarishlar (semantic changes) – soʻzning maʼnosi kengayadi yoki oʻzgaradi. Masalan: koʻngil dastlab ichki hislarni bildirgan boʻlsa, hozir qalb yoki ruh maʼnolarini ham bildiradi.

Oʻzbek tilidagi soʻzlarning tarixiy qatlamlari

Turk ildizli soʻzlar.

Turk ildizli soʻzlar (Turkic roots) – oʻzbek tilining tub qatlamini tashkil etuvchi mahalliy soʻzlar. Bu qatlam asosan kundalik hayot, tabiat, oilaviy va ijtimoiy hayotni ifodalaydi. Masalan: ona, ota, koʻz, bosh, suv, togʻ. Fonetik va morfologik xususiyatlari turkiy tillar bilan umumiy boʻlib, oʻzbek tilining asosiy grammatik va leksik tuzilishini shakllantiradi. Turk ildizli soʻzlar orqali qadimiy oʻzbek xalqining hayot tarzi, tabiat bilan bogʻliqligi va ijtimoiy munosabatlarini tushunish mumkin.

Oʻrta asr (Chagʻatoy) soʻzlar.

Chagʻatoy soʻzlari (Chagatai vocabulary) – oʻrta asr adabiy tili orqali oʻzbek tiliga kirgan tarixiy va adabiy leksik qatlam. Chagʻatoy tili adabiy va ilmiy matnlarda

boy leksik meros qoldirgan. Misol: yuzoq (yuqoriga qarash), tilak (istak), dildor (mehribon), yorug' (yorqin). Ushbu qatlam o'zbek adabiy tilining shakllanishida muhim rol o'ynagan va zamonaviy o'zbek tilining boy leksikasiga ta'sir qilgan.

Arabcha so'zlar.

Arabcha so'zlar (Arabic loanwords) – asosan diniy, ilmiy va adabiy sohalarida ishlatiladigan boshqa tillardan olingan so'zlar. Arabcha so'zlar Islom dini va ilm-fani orqali kirgan. Masalan: ilm, ma'rifat, mavzu, adab, tarix. Arabcha so'zlar ilmiy va madaniy tushunchalarni boyitgan, ilm-fan va adabiyot sohalarida terminologik qatlam yaratgan.

Fors-tajik so'zlar.

Fors-tajik so'zlar (Persian-Tajik loanwords) – saroy va adabiyot madaniyati orqali tilga kirgan so'zlar. Ular go'zallik, san'at, his-tuyg'ular va hayot tarzi bilan bog'liq. Misol: gul, bahor, dasturxon, sabr, huzur. Bu qatlam o'zbek madaniyati va adabiy merosini boyitadi, she'riyat va badiiy asarlarda keng qo'llaniladi.

Rus va Yevropa so'zlar.

Rus va Yevropa so'zlari (Russian and European loanwords) – sanoatlashuv, ta'lim tizimi va texnologik rivojlanish natijasida kirgan so'zlar. Masalan: traktor, telefon, maktab, zavod, kompyuter. Bu so'zlar ilmiy, texnik va ijtimoiy hayotda muhim ahamiyatga ega. Ular tilimizni global jarayonlar bilan bog'laydi va zamonaviy terminologiyani boyitadi.

Zamonaviy inglizcha so'zlar

Inglizcha so'zlar (English loanwords) – globalizatsiya va zamonaviy texnologiyalar ta'sirida tilga kirgan so'zlar. Bu qatlam internet, media, marketing, texnologiya va global kommunikatsiya sohalarida ishlatiladi. Masalan: internet, laptop, marketing, online, video. Inglizcha so'zlar tilimizning zamonaviy rivojlanishini aks ettiradi va yangi tushunchalarni ifodalaydi.

So'zlarning tarixiy o'zgarishi

Fonetik o'zgarishlar (phonetic changes) – so'zning talaffuzidagi vaqt o'tishi bilan yuz beradigan o'zgarishlar.

So'zlar fonetik jihatdan rivojlanadi, talaffuz, urg'u, unli va undoshlarning o'zgarishi natijasida yangi shakllar hosil bo'ladi. Masalan: “yagiz” dastlab “yag'iz” shaklida talaffuz qilingan, keyinchalik “yovuz” shakliga aylangan. Fonetik o'zgarishlar tilning tabiiy rivojlanishini va turkiy tillar bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Morfologik o'zgarishlar (morphological changes) – so'z shakllari va qo'shimchalar orqali yangi ma'nolar hosil qilinishi.

Masalan: “bilig” so'zi “bilim” shaklini olgan; “haydovchilik” esa “haydovchi”ga aylangan. Morfologik o'zgarishlar so'zlarning sintaktik moslashuvini ko'rsatadi va tilning o'z ichki tuzilishidagi o'zgarishlarni aks ettiradi. Bu jarayon tilshunoslar uchun muhim, chunki u orqali so'zlarning zamonaviy shakllari va ularning kelib chiqish ildizlarini aniqlash mumkin.

Semantik o'zgarishlar (semantic changes) – so'zning ma'nosining vaqt o'tishi bilan kengayishi, torayishi yoki o'zgarishi.

Masalan: “ko'ngil” dastlab ichki hislarni bildirgan bo'lsa, hozir qalb yoki ruh ma'nolarini ham ifodalaydi. Shu bilan birga, “ilm” so'zi diniy bilimdan zamonaviy fan va texnologik bilimlarni ifodalashga o'tgan. Semantik o'zgarishlar tilning ma'naviy, madaniy va ilmiy rivojlanishini aks ettiradi.

Fonetik, morfologik va semantik o'zgarishlarni tahlil qilish orqali tilning tarixiy jarayoni, boshqa tillar bilan o'zaro ta'sir va til ichidagi rivojlanish qonuniyatlari aniqlanadi. Masalan, arabcha “kitob” so'zi dastlab diniy matnlarni anglatgan bo'lsa, hozir keng ma'noda bilim manbalarini bildiradi. Shuningdek, ruscha “zavod” so'zi sanoatlashuv davrida kirib, texnik ma'nolarni ifodalash uchun ishlatiladi.

Arxaik va tarixiy so'zlar

Arxaizm (archaism) – endi kundalik hayotda ishlatilmaydigan, qadimiy til qatlamiga mansub so'zlar.

Masalan: “makkorlik” (aldov, hiyla), “mirzaboshi” (ma’muriy lavozim). Arxaik soʻzlar tilning tarixiy qatlamini aks ettiradi, qadimiy ijtimoiy va madaniy hayot haqida ma’lumot beradi. Arxaik leksika oʻquvchi yoki talabaga qadimiy adabiyot, tarixiy hujjatlar va she’riyatni tushunishga yordam beradi.

Tarixiy soʻzlar (historical words) – eski jamiyatlardagi rollar, ob’ektlar yoki ijtimoiy institutlarni ifodalaydigan soʻzlar.

Misol: “bek” (mulkdor, rahbar), “sarkor” (harbiy boshliq), “tumanboshi” (hudud rahbari), “lashkar” (askarlar guruhi). Tarixiy soʻzlar orqali oʻtmishdagi ijtimoiy tuzilma, ma’muriy tizim va harbiy institutlarni tushunish mumkin.

Arxaik va tarixiy soʻzlarni oʻrganish nafaqat tilshunoslik, balki tarix, madaniyat va adabiyot sohalari uchun ham muhimdir. Masalan, tarixiy manbalarda uchraydigan “mirzaboshi” yoki “sarkor” soʻzlari qadimiy hukmronlik va ijtimoiy tizimni yoritadi.

Qarz soʻzlar.

Qarz soʻzlar (loanwords) – boshqa tillardan tilimizga kirib kelgan soʻzlar. Ular tilning leksik boyligini oshiradi va yangi tushunchalarni ifodalaydi.

Oʻzbek tilida qarz soʻzlar turli davrlarda turli tillardan kirib kelgan:

Arabcha qarz soʻzlar

Arabcha soʻzlar asosan diniy, ilmiy va adabiy kontekstda ishlatiladi.

Misollar: sabab, adabiyot, mavzu, maqsad, kitob, ilm, ma’rifat, haqiqat.

Bu qatlam tilimizni ilmiy va diniy sohalarda boyitgan, shuningdek, adabiy terminologik qatlam yaratgan.

Fors-tajik qarz soʻzlar

Fors-tajik soʻzlar asosan goʻzallik, san’at va madaniyat bilan bogʻliq.

Misollar: suvora, oshpaz, gulzor, bahor, shirin, huzur, dasturxon, mehr.

Bu qatlam oʻzbek adabiyoti va she’riyatida keng qoʻllaniladi, madaniy va badiiy tushunchalarni boyitadi.

Rus va Yevropa qarz soʻzlari

Rus va Yevropa soʻzlari sanoatlashuv, texnologiya, ta’lim tizimi va ijtimoiy hayot bilan bogʻliq.

Misollar: traktor, zavod, telefon, universitet, laboratoriya, maktab, metro.

Bu qatlam zamonaviy ilmiy va texnologik tushunchalarni ifodalash uchun ishlatiladi, tilni global jarayonlar bilan bog'laydi.

Inglizcha qarz so'zlar

Inglizcha so'zlar globalizatsiya, texnologiya va media sohalarida keng qo'llaniladi.

Misollar: kompyuter, interfeys, internet, marketing, video, online, laptop, software.

Ular tilimizning zamonaviy rivojlanishini aks ettiradi va yangi tushunchalarni ifodalaydi.

Qarz so'zlar o'zbek tilida ilmiy, texnologik, madaniy va kundalik hayot tushunchalarini ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Masalan, "internet" so'zi global kommunikatsiyani, "kompyuter" esa texnologik taraqqiyotni ifodalaydi.

So'z yasash jarayonlari

Affiksatsiya (affixation) – so'zga qo'shimchalar qo'shish orqali yangi so'z hosil qilish jarayoni.

Misollar: bilguvchi, haydovchi, o'qituvchi, do'stlik, mehribonlik, ilmiylash.

Affiksatsiya tilning morfologik imkoniyatlarini ko'rsatadi va yangi tushunchalarni yaratadi.

Birikmalar (compound words / combination) – ikki yoki undan ortiq so'zlarni birlashtirib yangi ma'noga ega so'z hosil qilish jarayoni.

Misollar: suvosti, oynako'z, tongotar, qog'ozbo'ron, yulduzli-kecha, daryoqusht.

Birikmalar tasviriy va amaliy ma'nolarni yaratishda tilning ijodiy imkoniyatlarini namoyon qiladi. So'z yasash jarayonlari tilning dinamik rivojlanishini, yangi tushunchalarni ifodalash va ijodiy ifodani ko'rsatadi. Masalan, "bilguvchi" so'zi bilimga ega insonni, "tongotar" esa tongning boshlanishini tasvirlaydi.

Xulosa

Tarixiy leksikologiya o'zbek tilining boy tarixiy qatlamlarini tushunishga yordam beradi. So'zlarning kelib chiqishi, fonetik, morfologik va semantik o'zgarishi, arxaik va qarz so'zlarning til tarixidagi o'rni tilni o'rganayotgan talabalar va tilshunoslar uchun muhim manbadir.

Tarixiy leksikologiya ahamiyati (importance) – tilning boyligini saqlash, milliy madaniyat va ilmiy merosni yetkazish, o'zbek tilining turli davrlardagi rivojlanishini tahlil qilish imkonini beradi.

Bu soha orqali biz nafaqat o'zbek tilining tarixiy rivojlanishini, balki milliy madaniyat va ilmiy merosni kengroq tushunish imkoniga ega bo'lamiz. Tarixiy leksikologiya tilning boyligini saqlash va uni kelajak avlodlarga yetkazishda muhim vosita hisoblanadi.